

Vznik a formovanie nemeckej idey právneho štátu v 19. storočí

The origin and formation of the German idea of the rule of law in the 19th century

JUDr. Mgr. Daniel Krošlák, PhD., LL.M
Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva

Anotácia

V predloženej vedeckej štúdii bližšie rozoberáme vznik a formovanie nemeckej idey právneho štátu (*Rechtsstaatu*), ktorej korene siahajú k Immanuelovi Kantovi. Na Kantove práce následne kriticky nadväzovali nemeckí teoretici počas celého 19. storočia. V štúdii zachytávame najpodstatnejšie názory relevantných autorov a v stručnosti ukazujeme, ako svojimi teóriami prispeli k formovaniu idey právneho štátu nielen v rámci nemeckej právnej vedy.

Annotation

In this research paper, we discuss in more detail the origin and formation of the German idea of the rule of law (*Rechtsstaat*), which goes back to the thought of Immanuel Kant. Kant's work was subsequently critically followed by German theorists throughout the 19th century. We capture the most important opinions of these authors and briefly show how their theories have contributed to the formation of the idea of the rule of law, not only in German legal science.

Kľúčové slová

Právny štát, *Rechtsstaat*, rule of law, Immanuel Kant

Keywords

Rechtsstaat, rule of law, Immanuel Kant

Úvod

V rámci tejto vedeckej štúdie sa pokúsime načrtnúť ideové východiská, ktoré boli rozhodujúce pre ranú profiláciu jednej z „materských teórií“ právneho štátu: nemeckú koncepciu *Rechtsstaatu*. Táto koncepcia bola od jej počiatkov významným spôsobom ovplyvňovaná filozofickými či historickými východiskami svojej doby. Sformulovanie základov koncepčného rámca *Rechtsstaatu* je už tradične pripisované Immanuelovi Kantovi. S ohľadom na tento rámec sa potom v priebehu 19. storočia vytvorilo niekoľko viac alebo menej kritických doktrín *Rechtsstaatu*. Po pomerne podrobnej analýze možno za najdôležitejšie z nich považovať tieto:

- liberálnu doktrínu *Rechtsstaatu* (reprezentovanú Carlom Theodorom Welckerom, Johannom Christophom von Aretinom, Karlom von Rotteckom a najmä Robertom von Mohlom),
- konzervatívnu doktrínu *Rechtsstaatu* (reprezentovanú najmä Friedrichom Juliusom Stahlom),

- doktrína *Rechtsstaatu* so zameraním na myšlienku správneho súdnictva (Otto Bähr, Lorenz von Stein, Rudolf Gneist),
- pozitivistickú doktrínu autoritárskeho *Rechtstaatu* (Carl Friedrich von Gerber, Paul Laband),
- doktrínu *Rechtstaatu* uznávajúceho subjektívne verejné práva Georga Jellinka.

I. Základné východiská idey *Rechtsstaatu* u Kanta

Ako sme už uviedli, svoj pôvod má doktrína *Rechtsstaatu* vo filozofickom diele Immanuela Kanta (1724 – 1804), ktoré bolo poznačené jednak epochálnou udalosťou francúzskej revolúcie, ako aj prostredím pruského štátu. Kant však nepoužíva výraz *Rechtsstaat*,^[1] ale hovorí iba o „právnom stave“ („*rechtlicher Zustand*“ alebo tiež o „*status iuridicus*“).^[2] V § 41 svojej „*Právnej náuky*“ z roku 1797 definuje „právny stav“ nasledovne: „*Právny stav je taký vzájomný vzťah medzi ľuďmi, ktorý obsahuje podmienky, za ktorých môže byť každý účastný na svojom práve ...*“^[3] „Právny stav“ je pre Kanta štátom garantujúcim práva jednotlivcov, ktoré majú na základe toho, že sú ľudskými bytosťami. Tieto pritom majú na základe toho, že sú ľudskými bytosťami, už v prirodzenom, teda „neprávnom“ stave. Problémom prirodzeného stavu však je, že tieto práva nie sú zabezpečené, a majú teda iba dočasný charakter. Na rozdiel od toho v „právnom stave“ sa stávajú záväznými. Existuje tu totiž sudca, ktorý prijíma konečné záväzné rozhodnutia v prípade sporov o práva a tiež štátna moc, ktorá vynucuje rozhodnutia sudcov. Kantova idea by teda mohla byť ideou štátu, ktorý zaručuje individuálne práva.^[4]

Formálny princíp možnosti „právneho stavu“ nazýva Kant „verejná spravodlivosť“ a rozdeľuje ho do troch typov, konkrétne na spravodlivosť ochraňujúcu (*iustitia tutatrix*), spravodlivosť vyrovnávajúcu (*iustitia commutativa*) a spravodlivosť rozdeľujúcu (*iustitia distributiva*).^[5] Byrdová s Hruschkom vysvetľujú Kantovu ideu „verejnej spravodlivosti“ ako spravodlivosti, ktorá môže byť dosiahnutá prostredníctvom ľudsky vytvorených verejných inštitúcií, na základe čoho potom vyvodzujú, že Kant požadoval na dosiahnutie „právneho stavu“ naplnenie troch formálnych kritérií: existenciu zákonov (ľudského zákonodarcu), verejného trhu a súdnictva (ako inštitúcií potrebných na zabezpečenie práv, ktoré ľudia majú).^[6] Či dané inštitúcie v právnom systéme skutočne fungujú a zabezpečujú naše práva, súvisí následne ešte s tým, či naplňajú materiálnu požiadavku, ktorú Kant nazýva „všeobecná zákonodarná vôľa“.^[7] Samotná existencia uvedených inštitúcií teda nie je podľa Kanta dostatočným predpokladom pre naplnenie „právneho stavu“. Týmto je, keď dané inštitúcie fungujú tak, že naplňajú imperatív „všeobecnej zákonodarnej vôle“, ktorej štandard určuje podľa Kanta prirodzené právo.^[8]

II. Liberálna doktrína *Rechtsstaatu*

Na Kantovo chápanie *Rechtsstaatu* nadväzujú (či už súhlasne alebo kriticky) viacerí liberálni autori z prvej polovice 19. storočia, ktorých možno rozdeliť na historicko-organickú líniu (napr. Carl Theodor Welcker) a na líniu jusnaturalistického racionalizmu (napr. Johann Christoph von Aretin, Karl von Rotteck); okrem toho však máme aj takých, ktorých nie je možné takto jednoznačne zaradiť (napr. Robert von Mohl).^[9] Na tomto mieste nebudeme analyzovať rozdiely medzi spomenutými autormi, iba si veľmi akontextuálne uvedieme, ako vymedzovali vo svojich dielach pojem *Rechtsstaatu*: Napríklad predstaviteľ historicko-organickej línie Carl Theodor Welcker (1790 – 1869) chápal v roku 1813 *Rechtsstaat* ako „štát rozumu“ (*Vernunft*),^[10] v ktorom ako najvyšší zákon platí „cez objektívnu právnu formu vo svojom vyjadrení riadený, voľný vnútorný zákon všetkých. Právo je objektívne: všetko to, čo je

navonok rozpoznateľne v súlade s týmto zákonom.“^[11] Naturálny racionalista Johann Christoph von Aretin (1772 – 1824) zase píše, že ústavný štát je právnym štátom, „v ktorom sa vládne podľa racionálnej spoločnej vôle [Gesamtwille] a sleduje sa len účel všeobecného dobra. Ako všeobecné dobro sme už uviedli čo najširšiu slobodu a bezpečnosť všetkých členov občianskej spoločnosti.“^[12] Výstižná je aj pozícia naturálneho racionalistu Karla von Rottecka (1775 – 1840), ktorý spolu s Welckerom vydával od roku 1834 známy *Staats-Lexikon* a popularizoval tak liberálne myšlienky v rámci širších vrstiev. 298 článkov, ktorými do neho Rotteck prispel, vyjadrovalo „všeobecné nádeje na slobodné podmienky, nebojácne uplatniteľné ľudské a občianske práva, právnu ochranu, reprezentatívny systém a deľbu moci.“^[13] Podľa Rottecka ľud, ktorého všeobecná vôľa legitimizuje ideálnu, jednotnú štátnu moc, sa hypoteticky podriaďuje tejto spoločnej vôli. Personifikácia štátnej moci je potom rozdelená do „prirodzeného“ reprezentatívneho orgánu parlamentu alebo do „umelého“ orgánu vlády, vrátane monarchu. Parlament, ktorý tvorí centrum štátu, má byť jednokomorový, jeho poslanci majú byť fakticky (nie hypoteticky) viazaní vôľou svojich voličov, a to bez toho, aby mali skutočný imperatívny mandát. Napriek istým protirečeniam, ktoré sa pri hlbšej analýze Rotteckových textov nevyhnutne objavajú, je možné skonštatovať, že s uvedenými názormi výrazne presiahol skutočnosť vtedajšej monarchistickej „stavovskej ústavy“ a stal sa tak veľmi raným proponentom parlamentarizmu, resp. sa až priblížil k republikanizmu.^[14]

Ako sme už uviedli, iný príklad liberálnej doktríny *Rechtsstaatu* predstavovali názory Roberta von Mohla (1799 – 1875). Bol to práve Mohl, kto veľmi výrazne spopularizoval termín *Rechtsstaat*. V jeho doktríne je však evidentná nespokojnosť s Kantovou perspektívou, ktorá „nadmerne umŕtvovala a zväzovala administratívnu a „riadiacu“ úlohu štátu.“^[15] Podľa Mohla bolo potrebné prehodnotiť suverénny intervencionizmus (ako myšlienkovú stopu nemeckej kameralistickej tradície) tak, aby mala primát osobná sloboda, a zároveň bol takto prekonaný Kantov prísny „neintervencionizmus“.^[16]

Mohl veril, že právny štát sa môže rozvíjať v rámci rôznych foriem vlády s výnimkou absolútnej monarchie.^[17] Vhodným mechanizmom je pre spoločnosti, ktoré sa rozvíjajú prostredníctvom energie a iniciatívy ich členov (on sám preferoval konštitučnú monarchiu). Ako uviedol: „Právny štát teda nemôže mať iný účel, ako je organizovanie spoluzití ľudu tak, aby bol každý jeho člen v možnostiach slobodného a všestranného výkonu a užívania celej svojej vôle podporovaný a poháňaný. ... Sloboda občana je pri tomto pohľade najvyšším princípom; on sám má konať a pohybovať sa v hraniciach rozumu a práva; práve samostatné vzdelávanie je jeho právom a povinnosťou voči sebe samému. Podpora štátu môže mať preto iba negatívnu povahu, a má spočívať len v odstránení prekážok, ktorých prekonanie by bolo pre jednotlivca príliš ťažké. Na dosiahnutie takejto podpory štátu je však potrebné, aby každý jednotlivec odstúpil štátu časť svojej moci na vybudovanie spoločného fondu (štátnej moci), z ktorej prostriedkov by mohol byť v prípadoch vlastnej nemohúcnosti, ak to bude možné, podporovaný.“^[18]

Úlohou *Rechtsstaatu* je podľa Mohla „zachovávanie právneho poriadku v celej sfére štátnej moci“ a súčasne „podpora rozumných ľudských cieľov“, tam a v takej miere, kde na to prostriedky jednotlivca nestačia.^[19] Právny poriadok stojí nad vládnuou mocou, legitimizuje a limituje vytváranie všetkej štátnej vôle. Štátna moc nepochádza od monarchu, ale je odvodená z ústavy (a až táto dáva vládcovi obmedzenú a od práva odvodenú štátnu moc).^[20] Spolu s ústavou tiež vstúpila na miesto samostatne stojacej vôle monarchu do hry „trojstupňová postupnosť záväzných predpisov, z ktorých má každý svoj osobitný právny charakter a stupeň záväznosti a pre niektoré z nich je predpísaná zvláštna forma

zverejnenia, ktorá okamžite vymedzuje právny význam dokumentu.“^[21] Mohl (s ohľadom na štátne právo württemberského kráľovstva) uvádza ako konkrétne tri stupne – ústavnú listinu, zákony a nariadenia, – a zároveň vysvetľuje aj ich vzájomný vzťah: Na najvyššom stupni sa nachádza ústavná listina, na nasledujúcom stupni sú zákony. Ústavná listina určuje „*právny charakter celého štátneho zriadenia*“ (teda druh a formu štátu), vypočítava práva kráľa ako regenta, a zakotvuje aj práva poddaných (v dnešnej terminológii občanov), ktoré majú voči vláde. Zákony sú súhrnne publikované vo vládnom vestníku a musia byť podpísané kráľom a šéfom príslušného departmentu. Ich podstatným a nevyhnutným predmetom majú byť všetky tie príkazy štátnej moci, ktoré sa nejako dotýkajú práv občanov. Ak dôjde na základe zákona k zrušeniu alebo obmedzeniu predtým získaných alebo uznaných súkromných práv, majú byť ich vlastníci spravodlivo odškodnení. Zákon (alebo jeho časť), ktorý nebol schválený stavmi, alebo nebol príslušným spôsobom publikovaný, je neplatný a nezáväzný. Na treťom stupni postupnosti sa nachádzajú už spomenuté nariadenia, ktorých „*účel spočíva buď iba v bližšom určení a príprave vykonania a uplatnenia ústavnej listiny a zákonov, alebo v prijatí takých opatrení, ktoré je možné vykonať bez narušenia existujúcich práv.*“^[22]

Na základe tohto „odstupňovania“ dochádza Mohl tiež k tomu, že štátna moc sa musí v nosných veciach vyjadrovať v podobe abstraktných či všeobecných formulácií a musí rozhodovať o množstve neurčitých prípadov. Aký to má pre právny štát význam, si v parametroch danej doby uvedomuje aj Mohl: „*Najjednoduchšou činnosťou štátnej moci je zákonodarstvo, t.j. navrhovanie a zverejňovanie tých všeobecných noriem, ktoré ustanovujú vzťah medzi občanmi a štátom, ako aj medzi poddanými navzájom, a ktoré sa štát zaväzuje dodržiavať. Tieto všeobecné normy sú obzvlášť dôležité v Rechtsstaate, keďže účastníci štátu sa majú o zmenách a určeníach svojich právnych pomerov dozvedieť iba prostredníctvom všeobecných a pre všetkých rovnako platných zákonov, a nie prostredníctvom svojvoľných príkazov vyššej ľudskej alebo nadprirodzenej moci.*“^[23]

III. Konzervatívna doktrína Rechtsstaatu

Súčasne s prvými liberálmi, ktorí použili pojem *Rechtsstaatu* v súvislosti s nárokom na pokrok, rozum a osvietenstvo, sa dostáva tento výraz aj do slovnej zásoby konzervatívcov. V týchto kruhoch sa používa idealizovaný jazykom politického romantizmu s predstaviteľmi ako Adam Müller, Haller, Gentz či bratia Gerlachovci. Raní konzervatívni myslitelia sa obracajú proti hrôzam totalitného zaopatrovacieho štátu (*Wohlfahrtstaat*), „mechanicky bezbožného absolutizmu“ a volajú po návrate stratenej organickej jednoty štátu a spoločnosti, práva, morálky a náboženstva, citu a rozumu.^[24]

Najznámejšiu definíciu v rámci konzervatívnej línie chápania *Rechtsstaatu* však sformuloval o niečo neskôr Friedrich Julius Stahl (1802 – 1861). Podľa Stahla: „*Štát má byť právnym štátom, to je riešenie a to je aj skutočná hybná sila vývoja novej doby. Má presne a nezrušiteľne určiť tak dráhy a hranice svojej pôsobnosti, ako aj sféru slobody svojich občanov a nemá mravné idey ciest štátu priamo uskutočňovať (vynucovať) mimo oblasti práva, t.j. len po nevyhnutnú bariéru. Taký je pojem právneho štátu a nie taký, že štát iba zaobchádza s právnym poriadkom bez administratívnych účelov, alebo že len chráni práva jednotlivcov; vôbec neznamena cieľ a obsah štátu, ale len spôsob a povahu ich realizácie.*“^[25] Táto formulácia sa stala jednou z najcitovanejších definícií pojmu *Rechtsstaatu* a prevzali ju napríklad aj viacerí autori inklinujúci k liberálnej orientácii.^[26] Stahl bol aj vďaka nej absolútnou väčšinou neskorších autorov tiež mylne zaraďovaný medzi reprezentantov formálneho *Rechtsstaatu*.

Aj keby sme mali z daného citátu pocit hodnotovej neutrality, nie je možné ho brať akontextuálne ako *pars pro toto*, t. j. ako vyjadrenie reprezentujúce celé Stahlovo myslenie. Pozrime sa preto na Stahlove názory trochu detailnejšie: Štát má byť podľa neho ríšou mravnosti, v ktorej je síce (nerozdelená) štátna (monarchistická) moc z formálneho hľadiska neobmedzená (suverénna, nie absolútna), to však neplatí z hľadiska materiálneho.^[27] Stahl k tomu uviedol nasledovné: „*Toto materiálne obmedzenie jeho práva je predovšetkým určujúcim základom pre štát, prípadne pre zástupcov moci, aby dbali na všetky práva – a to na prirodzeno-morálne nevyhnutne, na pozitívnoprávne na nožnej úrovni, – aby k ich prekročeniam vôbec nedochádzalo. Ak však aj k takýmto porušeniam predsa len došlo, môžu byť aj vtedy platné. Ak sa teda správa takto: štát ukráti na slobode, výhodách, právach jednotlivcov, združenia, cirkev vo sfére, ktorá podlieha jej nariadeniam, tak tu síce môže ísť o prekročenie jeho rozumom prikázaných obmedzení, vnútornú nespravodlivosť pre dotknutý prípad, ale [takéto správanie] je každým spôsobom záväzná, a to aj pre dotknutého. Tak napríklad, ak štát v hraniciach svojho ius eminens bez skutočného dôvodu vyvlastní veci, alebo zruší práva (povedzme šľachty alebo miest), alebo ak popri doterajšej štátnej cirkvi uzná ešte inú, tak by sa mohli zúčastnení sťažovať na bezdôvodné ukrátenie svojich práv, ale musia ho uposlúchnuť. Ak však naproti tomu štát ukráti ľudí, združenia, cirkev vo sfére, v ktorej sú podľa onoho vyššieho poriadku od štátu nezávislí, tak je potom takýto akt pre nich nezáväzný. Hoci nie je z toho dôvodu právo na odpor proti štátnej moci povolené a tiež nemôže žiadny súd alebo štátny orgán na dodržiavanie takéhoto aktu rezignovať, účastník má k dispozícii možnosť protestu alebo pasívneho odporu.*“^[28] Stahl teda uznáva určité ľudské alebo občianske práva, neposkytuje im však vo svojej koncepcii relevantnú právnu ochranu. Napriek tomuto deficitu ho však nemožno korektne označovať za prívrženca (či dokonca otca) formálneho právneho štátu.^[29]

IV. Rechtsstaat a myšlienka správneho súdnictva

Práve táto otázka sa však stala základnou líniou nadväzujúceho vystúpenia Otta Bähra (1817 – 1895) z hesenského kniežatstva. Bähr bol sám sudcom a jeho skúsenosť so zraniteľnosťou hesenského právneho systému ho utvrdila vo viere, že aj najlepšie zákony sú zbytočné, ak neexistuje súdna moc, ktorá by ich v prípade sporu účinne chránila.^[30] Bähr tak rozhodne odmietol Stahlov názor ohľadom nemožnosti súdneho prieskumu v oblasti verejného práva. Stahla pokladal za „spisovateľa reakcie“,^[31] ktorý sa napriek svojmu dobre znejúcemu apelu ohľadom právneho štátu zasadzuje za systém, v ktorom zostáva uznanie práva ponechané na vôli vládnucej moci.^[32] Bähr naproti tomu požaduje bezpodmienečné panstvo zákona a práva. Právo podľa neho nemá byť záležitosťou „milosti vládcu“, ale skôr „dominujúcou duchovnou silou“ (*übertagende geistige Macht*) v štáte.^[33] Musí tvoriť základnú podmienku štátu, teda že vzťah medzi vládcami a ovládanými nebude „jednostrannou mocou“, ale právom.^[34] Pre Bähra je pritom samozrejmé, že aj suverén je podriadený právu,^[35] a tiež že vládnuca moc sa musí držať v rámci obmedzení stanovených zákonom a právom.^[36] Po tom sa nemožno čudovať, že zákon a rozsudok sú pre Bähra „poslednými formálnymi prameňmi práva“ a nemôžu byť „opätovne podľa vyššieho práva pomeriavané a prostredníctvom vyššieho rozsudku preskúmané“. ^[37]

Na základe uvedeného však nemožno Bähra automaticky pokladať za prívrženca formálneho *Rechtsstaatu*. Ako je totiž známe, inštitúcie, ktoré vytvárajú „posledné formálne pramene práva“, fungujú na báze určitých deliberatívnych procedúr (parlamentných a súdnych) a v rámci týchto by mali byť následne dané inštitúcie príslušnými pre konečné poznanie spravodlivosti. To, že túto úlohu aj plnia,

je možné, avšak nie isté. Aj preto Bähr nakoniec uvádza, že „posledná garancia práva môže byť prirodzene iba morálna“.[38]

Hoci získal za svoj spis „*Rechtsstaat*“ Bähr veľké uznanie, sám s ním nebol nikdy úplne spokojný. Jeho dokončenie mu trvalo roky a dlho tiež váhal aj s jeho zverejnením. Ako to ukazuje aj podtitul jeho práce, bol si vedomý jej skicovitého charakteru. Jeho *Rechtsstaat* totiž nebol uzavretou teóriou, ale predovšetkým hlasom v prospech súdnej kontroly v správnych veciach.[39]

Stručne si môžeme na tomto mieste spomenúť aj Bährinho rovesníka Lorenza von Steina (1815 – 1890), ktorý sa stal v súvislosti s *Rechtsstaatom* známym hlavne tvrdením, že výraz a pojem *Rechtsstaatu* sú špecificky nemecké. Ani jeden sa totiž nevyskytuje v inej ako nemeckej literatúre a ani sa nemôžu správne reprodukovat' v inom ako nemeckom jazyku, tvrdil Stein.[40] Idea *Rechtsstaatu* podľa neho zahŕňa „systém právnych princípov a právnych prostriedkov, pomocou ktorých má byť vláda nútená dodržiavať zákonné právo pri svojich nariadeniach a konkrétnych činnostiach. Takýto pojem [právneho štátu] bol pre Anglicko úplne nadbytočný, pretože realita jeho verejného práva túto požiadavku aj tak spĺňala; rovnako to je aj pre Francúzsko, keďže tu boli popri pojme zákona veľmi jasne vyjadrené aj princípy zodpovednosti a procesného postupu [...]. Iba pre Nemecko, ktoré po celé polstoročie nemalo ústavu, žiadny pevný pojem zákona, a teda ani žiadny pojem vlády, bolo potrebné pridať obmedzenie toho posledného [t.j. vlády] do oblasti teórie, keďže človek ho v legislatíve hľadal márne.“[41] Stein bol v tom čase ojedinelým reprezentantom štátovedy, ktorý s tichým odkazom na myšlienku suverenity ľudu plédoval za prednosť zákona pred nariadením. Napriek tomu však stál v centre jeho organickej koncepcie štát, zákonodarstvo bolo chápané len ako vonkajší prejav štátnej vôle a nariadenia zase ako vykonanie tejto vôle prostredníctvom výkonnej moci.[42]

V roku 1871 vzniká po výhre v prusko-francúzskej vojne jednotná Nemecká ríša a pruský kráľ sa stáva nemeckým cisárom. Tento *Zeitgeist* umožnil viacerým liberálom objaviť prednosti niektorých pruských právnych a správnych inštitúcií.[43] Jedným z nich bol aj Rudolf von Gneist (1816 – 1895), ktorý sa zakrátko stal aj významným pruským národne orientovaným liberálnym politikom a štátprávnym teoretikom. Dopomohlo mu k tomu aj jeho programové dielo *Der Rechtsstaat* z roku 1872,[44] ktoré vyšlo v druhom prepracovanom a rozšírenom vydaní v roku 1879. Hoci v ňom súhlasí so Stahlovou definíciou *Rechtsstaatu*, zároveň tiež tvrdí, že vedie ku sklamaniu, keďže v ústavnom štáte dochádza na základe straníckych záujmov k odsúvaniu právnych bariér stranou a tak zostáva v konečnom dôsledku Stahlov *Rechtsstaat* len filozofickým ideálom.[45] Východiskom z tejto situácie je podľa Gneista organizácia štátu vo forme samosprávy.[46] On sám dokonca chápal pojem samosprávy a myšlienku *Rechtsstaatu* ako v skutočnosti rovnaké veci.[47] Tvrdil, že na to, aby sa prekonala nespokojnosť so štátom, je potrebné zapojiť schopných a zodpovedných občanov, ktorí sa budú ako čestní funkcionári zasadzovať za výkon štátnej vôle[48] a poskytnú tak prostredníctvom svojho angažovania „účinnú garanciu proti svojvoľnému a straníckemu ovládaniu ľubovoľných úradných právomocí“.[49] Gneist navyše počítal aj s kontrolou správy prostredníctvom správneho súdnictva. Na rozdiel od Bähra sa však bránil myšlienke externej súdnej kontroly, teda verejnoprávnej ochrany súdmi, ktoré by boli nezávislé od správy.[50]

Uvedené by tak bolo možné uzavrieť nasledovne: V tejto fáze vývoja *Rechtsstaatu* sa myšlienka, že panovník má dodržiavať právo, rozvinula do podoby, že štátna správa má dodržiavať právo a správne

súdnictvo sa vo svojich niekoľkých podobách stalo nástrojom kontroly toho, aby sa tak aj skutočne dialo.^[51]

V. Pozitivistická doktrína autoritárskeho Rechtsstaatu

Súčasne s Bährom, Steinom a Gneistom vystupuje do popredia aj Carl Friedrich von Gerber (1823 – 1891), jeden z proponentov formujúcej sa náuky právneho pozitivizmu. Gerber už začiatkom 50. rokov 19. storočia vytvoril koncepciu štátu ako právnickej osoby. Túto potom rozvinul v diele *Základné črty systému nemeckého štátneho práva* (1865), kde sa odpútava od dovtedajších politických, etických i filozofických úvah. „Organický“ život ľudu, jeho etická a duchovná identita, sú podľa Gerbera právne relevantné a možné, len ak sú realizované v rámci štátu. Štát pritom chápal ako zvrchovanú „právnickú osobu“, ktorej moc je nedeliteľná a občan je povinný jej podriaďovať svoju individuálnu vôľu štátu. Aj keď mocenské pôsobenie štátu nie je absolútne a bolo obmedzené presadením ľudských práv, tieto nemožno v žiadnom prípade chápať ako subjektívne práva, keďže sa oveľa viac javia len ako právne vety objektívneho práva, teda ako odrazy právneho systému sústredeného okolo štátnej vôle. Z pôvodne liberálneho *Rechtsstaatu* tak v dôsledku uvedeného nahliadania zostalo len to, že štát musí svoju vôľu vyjadrovať formou práva, aby bola záväzná pre občanov. Význam výrazu *Rechtsstaat* sa tým v podstate redukoval na „štátne právo“ (*Staatsrecht*).^[52]

Toto pozitivistické chápanie ďalej rozvinul Paul Laband (1838 – 1918), ktorý sa vo svojom postupne vydávanom 4-zväzkovom diele *Štátne právo Nemeckej ríše* (1876 – 1914) sústreďuje predovšetkým na „čisto logické“ odvodzovanie zo základných pojmov ústavného práva, ktoré je potom aplikované na pozitívne právo Ríše. Tým bol dokončený posun od abstrakcie pozitivizmu k pozitívnemu právu. Na jednej strane stojí právna subjektivita štátu ako právnickej osoby, ktorá je suverénom, na strane druhej sú objekty účastné na moci štátu ako jej orgány, teda vláda na čele s monarchom a jej podriadená správa. Občania Ríše (ktorí podobne ako u Gerbera nemajú subjektívne práva)^[53] a tiež jednotlivé ríšske krajiny tvoria „prirodzený“ základ osoby štátu. Jednoducho povedané, keď už nemohol byť nositeľom suverenity panovník, lebo by sa to nezlučovalo s vtedajším parlamentno-monarchistickým usporiadaním Ríše, a keď sa ním nemohol stať ani ľud, čo by mohlo naznačovať nepatričné demokratické súvislosti, stal sa suverénom štát ako právnická osoba s úradníkmi ako jej orgánmi.^[54]

Hoci názory Gerbera aj Labanda mali v danom čase v Nemecku značný vplyv, nikdy neboli akceptované všeobecne a vždy boli predmetom väčšej alebo menšej kritiky. Medzi ich oponentov môžeme zaradiť napríklad Otta von Gierkeho (1841 – 1921), ktorý konkrétne kritizuje Labanda za to, že sa v jeho učení občan stáva objektom štátnej dominancie, za nivelizáciu základných práv, či za odmietnutie parlamentarizmu ako politického momentu štátu.^[55]

VI. Doktrína Rechtsstaatu uznávajúceho subjektívne verejné práva

Nemeckú ideu *Rechtsstaatu* na prelome storočí ďalej vo svojich dielach rozpracoval a v podstate v tejto fáze završil právny pozitivistu Georg Jellinek (1851 – 1911). Jellinek tvrdil, že náuka, ktorá hlása neviazanosť štátu vlastným právom, je ničotná^[56] a zdôrazňoval, že je nevyhnutné obmedziť zákonodarnú všemocnosť štátu zaručením práv pre jednotlivcov. Daná záruka má podľa neho spočívať v nemennosti chránených práv.^[57] V tomto kontexte je potom potrebné interpretovať aj suverenitu štátnej moci, ktorá podľa Jellinka neznamena neobmedzenosť, „ale schopnosť výhradného

sebaurčenia, a teda sebaobmedzenia štátnej moci, ... a síce cestou právneho poriadku, na základe ktorého jedine nadobúda činnosť štátu právne hodnotiteľnú povahu."[58]

Aj keď Jellinek do veľkej miery zdieľal pozitívnoprávny prístup svojich predchodcov,[59] výrazne sa od nich odlišil svojou doktrínou subjektívnych práv. V jej rámci hájil subjektívne verejné práva ako pozitívne zákonné práva jednotlivcov vo vzťahu k štátu. Na účely konkretizácie navrhol klasifikáciu týchto subjektívnych verejných práv, ktorá sa týkala aj ľudských práv ako podskupiny všeobecných subjektívnych práv. V rámci nej rozlíšil štyri základné typy vzťahu človeka voči štátu: pasívny status podriadenosti moci (*status passivus*), negatívny status obrany pred zásahmi do individuálnej slobody (*status negatus*), pozitívny status nárokov na konanie a uznanie (*status positivus*) a aktívny status spôsobilosti byť aktívny pre štát, t.j. pôsobiť v zastupiteľských orgánoch štátu (*status activus*).[60]

Kým prvý stav pasívnej podriadenosti moci (*status passivus*) výslovne nevytvára subjektívne práva, zvyšné tri statusy (*status negativus*, *positivus* a *activus*) už podľa Jellinka tieto práva generujú. Negatívny status obrany pred zásahmi štátu do slobody (*status negativus*) generuje subjektívne ľudské práva, ktoré ochraňujú sféru slobody jednotlivca, napr. právo na život a telesnú integritu. Tieto slobody sa však majú podľa Jellinka uznať iba v rámci zákonných obmedzení.[61] Pozitívny status nárokov na konanie a uznanie (*status positivus*) vyplýva z členstva jednotlivca vo vnútroštátnom spoločenstve.[62] Toto členstvo Jellinek nepriznáva iba občanom štátu v užšom formálnom zmysle význame slova, ale každému, voči komu má štát povinnosti vyplývajúce z jeho územnej právomoci. Jednotlivec má zásadný nárok na starostlivosť a podporu všetkých záujmov, pri ktorých plnení môže byť štát nápomocný, pokiaľ to dovoľuje spoločný záujem. Pozitívny status teda predpokladá, že spoločné záujmy sú zhodné so záujmami jednotlivcov a že štát túto koincidenciu rešpektuje. V tom prípade štát priznáva jednotlivým občanom nárok na svoju činnosť a poskytuje im adekvátne právne prostriedky. Tie sú podľa Jellinka predovšetkým tri: nárok na právnu ochranu,[63] nárok na presadzovanie právnych záujmov úradnou cestou[64] a nárok na zohľadnenie všetkých faktických záujmov zo strany štátu, na ktorý nadväzuje procesný nárok občanov na prijímanie a vybavenie žiadostí a sťažností.[65] Aktívny status občana sa zakladá na nevyhnutnosti, aby vôľu štátu utvárali jednotlivci. Občan je činný rôznym spôsobom ako štátny občan alebo súčasť štátneho orgánu, pokiaľ mu štát prizná príslušnú spôsobilosť, teda mu prizná spôsobilosť byť napr. vládnucou osobou, úradníkom, poslancom či voličom.[66]

Už toto stručné priblíženie Jellinkovej práce nám umožňuje konštatovať, že jeho koncepcia je celkom zrejme najsystematickejším spracovaním doktríny *Rechtsstaatu* na konci 19. storočia, ako doktríny zameranej na suverenity štátu, na legislatívne (teda nie ústavné) založené individuálne práva a na fungovanie správneho súdnictva. Osobitné výdobytky liberálnej koncepcie právneho štátu, ako predštátny charakter subjektívnych práv či primát ústavy, sa v nej však zatiaľ neobjavujú.[67]

Záver

V štúdiu bližšie rozoberáme vznik a formovanie nemeckej idey právneho štátu (*Rechtsstaatu*), ktorej korene siahajú k Immanuelovi Kantovi. Na Kantove práce následne kriticky nadväzovali nemeckí teoretici počas celého 19. storočia. V rámci tohto ich úsilia je možné rozlíšiť viaceré doktríny *Rechtsstaatu*: liberálnu doktrínu (reprezentovanú Carlom Theodorom Welckerom, Johannom Christophom von Aretinom, Karlom von Rotteckom a najmä Robertom von Mohlom), konzervatívnu doktrínu (reprezentovanú najmä Friedrichom Juliusom Stahlom), doktríny so zameraním na myšlienku

správneho súdnictva (reprezentované Ottom Bährom, Lorenzom von Steinom a Rudolfom Gneistom), pozitivisticko-autoritativnú doktrínu (reprezentovanú Carlom Friedrichom von Gerberom a Paulom Labandom) a doktrínu uznávajúcu subjektívne verejné práva (Georg Jellinek). Príslušné názory uvedených autorov sme v štúdiu bližšie opísali a snažili sme sa zároveň tiež ukázať, ako svojimi teóriami prispeli k formovaniu idey právneho štátu.

Použité informačné zdroje

ARETIN, J. Ch. von: *Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie: ein Handbuch für Geschäftsmänner, studirende Jünglinge, und gebildete Bürger*. Erster Band. Altenburg : Literatur-Comptoir, 1824.

BÄHR, O.: *Der Rechtsstaat. Eine publizistische Skizze*. Cassel, Göttingen : Wigand, 1864.

BYRD, B. S. – HRUSCHKA, J.: *Kant's Doctrine of Right: A Commentary*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. ISBN 978-0-521-19664-2.

COSTA, P.: *Rule of Law: A Historical Introduction*. In: Costa, P. – Zolo, D. (eds.): *The Rule of Law: History, Theory and Criticism*. Dordrecht : Springer, 2007. ISBN 978-1-4020-5745-8.

GERBER, C. F.: *Grundzüge eines Systems des deutschen Staatsrechts*. Leipzig : Bernhard Tauchnitz, 1865.

GNEIST, R.: *Der Rechtsstaat*. Berlin : Julius Springer, 1872.

GNEIST, R.: *Der Rechtsstaat und die Verwaltungsgerichte in Deutschland*. Berlin : Julius Springer, 1879.

GNEIST, R.: *Die preußische Kreis-Ordnung in ihrer Bedeutung für den inneren Ausbau des deutschen Verfassungsstaates*. Berlin : Julius Springer, 1870.

GOZZI, G.: *Rechtsstaat and Individual Rights in German Constitutional History*. In: Costa, P. – Zolo, D. (eds.): *The Rule of Law: History, Theory and Criticism*. Dordrecht : Springer, 2007. ISBN 978-1-4020-5745-8.

JELLINEK, G.: *System der subjektiven öffentlichen Rechte*. Tübingen : Mohr, 1892.

JELLINEK, J.: *Všeobecná státověda*. Praha : J. Laichter, 1906.

KANT, I.: *Die Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*. Königsberg : Friedrich Nicolovius, 1797.

KERSTEN, J.: *Georg Jellinek und die klassische Staatslehre*. Tübingen : Mohr Siebeck, 2000. ISBN 9783161473487.

KROŠLÁK, D. – BALOG, B. – SURMAJOVÁ, Ž.: *Teória štátu a práva*. Bratislava : Wolters Kluwer, 2020. ISBN 978-80-571-0275-5.

LABAND, P.: *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches*. Band 1. Tübingen : Mohr, 1876.

MOHL, R.: *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg*. Erster Band. Tübingen : Laupp, 1829.

MOHL, R.: *Die deutsche Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaats*. Erster Band. Tübingen : Laupp, 1832.

MOHL, R.: *Encyklopädie der Staatswissenschaften*. Tübingen : Laupp, 1859.

PLACIDUS, J. W.: *Litteratur der Staatslehre. Ein Versuch*. Strasburg, 1798.

SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997. ISBN 978-3-16-158110-6.

STAHL, F. J.: *Die Philosophie des Rechts: Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung*. Band 2. Heidelberg : Mohr, 1846.

STEIN, L.: *Verwaltungslehre*. Erster Theil. Stuttgart : Cotta, 1869.

STOLLEIS, M.: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland 2. Staatslehre und Verwaltungswissenschaft 1800 – 1914*. München : C. H. Beck, 1992. ISBN 978-3-406-33061-2.

ŠEJVL, M.: *Idea právního státu v dějinách filozofie*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2014. ISBN 978-80-7380-519-7.

UGARTE, O. C.: *Joachim Hruschka: Kant und der Rechtsstaat und andere Essays zu Kants Rechtslehre und Ethik*. München: Alber, 2015. 264 Seiten. ISBN 978-3-495-48723-5. In: *Kant-Studien*, 2018, 109(1). ISSN 1613-1134.

WELCKER, C. T.: *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe. Philosophisch und nach den Gesetzen der merkwürdigsten Völker rechtshistorisch entwickelt*. Gießen : Heyer, 1813.

Poznámky pod čiarou

[1] Ako prvý zrejme použil výraz *Rechtsstaat* Johann Wilhelm Petersen (pod pseudonymom Placidus) v roku 1798. Pozri PLACIDUS, J. W.: *Litteratur der Staatslehre. Ein Versuch*. Strasburg, 1798 (v skutočnosti Stuttgart : Metzger).

[2] V tomto kontexte pre nás zostáva otázkou, či je možné uvedené výrazy *Rechtsstaat* a *rechtlicher Zustand* považovať za synonymá. Kým B. Sharon Byrd a Joachim Hruschka sa vo svojej knihe *Kant's Doctrine of Right: A Commentary* domnievajú, že ich je možné takto chápať, Oscar Cubo Ugarte zase v recenzii nemeckej verzie knihy tvrdí, že to možné nie je a uvádza, že výraz *rechtlicher Zustand* zahŕňa všetky pozitívnoprávne poriadky, ktorými bol prekonaný prirodzený stav. *Joachim Hruschka: Kant und der Rechtsstaat und andere Essays zu Kants Rechtslehre und Ethik*. München: Alber, 2015. 264 Seiten. In: *Kant-Studien*, 2018, 109(1), s. 171. ISSN 1613-1134.

[3] KANT, I.: *Die Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*. Königsberg : Friedrich Nicolovius, 1797, s. 154-155.

[4] BYRD, B. S. – HRUSCHKA, J.: *Kant's Doctrine of Right: A Commentary*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010, s. 26.

[5] KANT, I.: *Die Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*. Königsberg : Friedrich Nicolovius, 1797, s. 155.

[6] Bližšie pozri BYRD, B. S. – HRUSCHKA, J.: *Kant's Doctrine of Right: A Commentary*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010, s. 32-39.

[7] KANT, I.: *Die Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*. Königsberg : Friedrich Nicolovius, 1797, s. 155.

[8] Bližšie pozri BYRD, B. S. – HRUSCHKA, J.: *Kant's Doctrine of Right: A Commentary*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010, s. 39 a nasl.

[9] Bližšie pozri STOLLEIS, M.: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland 2. Staatslehre und Verwaltungswissenschaft 1800 – 1914*. München : C. H. Beck, 1992, s. 156 a nasl.

[10] WELCKER, C. T.: *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe. Philosophisch und nach den Gesetzen der merkwürdigsten Völker rechtshistorisch entwickelt*. Gießen : Heyer, 1813, s. 25.

[11] Ibid., s. 100. Pre komplexnejší pohľad pozri SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 266 a nasl.

[12] ARETIN, J. Ch. von: *Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie: ein Handbuch für Geschäftsmänner, studirende Jünglinge, und gebildete Bürger*. Erster Band. Altenburg : Literatur-Comptoir, 1824, s. 163.

[13] STOLLEIS, M.: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland 2. Staatslehre und Verwaltungswissenschaft 1800 – 1914*. München : C. H. Beck, 1992, s. 159.

[14] Porovnaj cit. dielo, s. 159 a nasl.

[15] COSTA, P.: *Rule of Law: A Historical Introduction*. In: Costa, P. – Zolo, D. (eds.): *The Rule of Law: History, Theory and Criticism*. Dordrecht : Springer, 2007, s. 92.

[16] Ibid.

[17] MOHL, R.: *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg*. Erster Band. Tübingen : Laupp, 1829, s. 21-22.

[18] MOHL, R.: *Die deutsche Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaats*. Erster Band. Tübingen : Laupp, 1832, s. 7.

[19] MOHL, R.: *Encyklopädie der Staatswissenschaften*. Tübingen : Laupp, 1859, s. 325.

[20] Porovnaj SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 314.

[21] MOHL, R.: *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg*. Erster Band. Tübingen : Laupp, 1829, s. 66.

[22] Ibid., s. 66-69. Na tomto mieste je zároveň potrebné podotknúť, že Mohl týmto do významnej miery anticipoval hierarchizáciu právneho poriadku, ako býva pripisovaná pozitívnoprávnej koncepcii čistej právnej náuky (*reine Rechtslehre*), konkrétne A. Merklovi a H. Kelsenovi. Bližšie k tomu pozri (aj s odkazmi na primárnu a sekundárnu literatúru) KROŠLÁK, D. – BALOG, B. – SURMAJOVÁ, Ž.: *Teória štátu a práva*. Bratislava : Wolters Kluwer, 2020, s. 208 a nasl.

[23] MOHL, R.: *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg*. Erster Band. Tübingen : Laupp, 1829, s. 193.

[24] SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 275.

[25] STAHL, F. J.: *Die Philosophie des Rechts: Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung*. Band 2. Heidelberg : Mohr, 1846, s. 106.

[26] Bližšie danú formuláciu analyzuje SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 319 a nasl.

[27] STAHL, F. J.: *Die Philosophie des Rechts: Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung*. Band 2. Heidelberg : Mohr, 1846, s. 124.

[28] Ibid., s. 124-125.

[29] Aj K. Sobota v tejto súvislosti uvádza: „*Wer das Konzept des „sittlichen Reiches“ bedenkt, kann Stahl nicht ohne weiteres als Vater des formalen Rechtsstaats präsentieren. Wenn auch die Ausschließlichkeit, mit der Stahl sein sittliches Prinzip auf die Glaubenssätze der christlichen Kirche gründet, in der Diktion des heutigen Staatsrechts sehr befremdlich wirkt, ist doch unverkennbar, daß seinem Staat eine werthafte Ordnung zugrunde liegt, die, wenn sie nur ungenügend verwirklicht ist, auch einen Widerspruch zur positiven Ordnung darstellt und im alleräußersten Falle sogar die Entscheidung des Souveräns außer Kraft setzen kann.*“ SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 328.

[30] „*Damit das Recht zur Wahrheit werde, genügt es nicht, daß das öffentliche Recht durch Gesetze bestimmt sei, sondern es muß auch eine Rechtsprechung geben, welche das Recht für den concreten Fall feststellt, und damit für dessen Wiederherstellung, wo es verletzt ist, eine unzweifelhafte Grundlage schafft.*“ BÄHR, O.: *Der Rechtsstaat. Eine publizistische Skizze*. Cassel, Göttingen : Wigand, 1864, s. 192.

[31] Ibid., s. 15, 77 a nasl. Pod reakciou má Bähr na mysli spoločenský vývoj, ktorý vznikol v nadväznosti na neúspech liberálnych myšlienok v revolúcii z roku 1848.

[32] Ibid., s. 2 a nasl. Pozri aj SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 340-341.

[33] BÄHR, O.: *Der Rechtsstaat. Eine publizistische Skizze*. Cassel, Göttingen : Wigand, 1864, s. 16.

[34] Ibid., s. 2.

[35] Ibid., s. 12.

[36] Ibid., s. 52, 54.

[37] Ibid., s. 50.

[38] Ibid., s. 110. SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 342.

[39] SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 353. Pozri aj BÄHR, O.: *Der Rechtsstaat. Eine publizistische Skizze*. Cassel, Göttingen : Wigand, 1864, s. 54.

[40] STEIN, L.: *Verwaltungslehre*. Erster Theil. Stuttgart : Cotta, 1869, s. 296-297. Bližšie k diskusii o tomto aspekte nemeckého pôvodu výrazu a pojmu *Rechtsstaatu* pozri aj GOZZI, G.: *Rechtsstaat and Individual Rights in German Constitutional History*. In: Costa, P. – Zolo, D. (eds.): *The Rule of Law: History, Theory and Criticism*. Dordrecht : Springer, 2007, s. 237-240.

[41] Ibid., s. 298.

[42] Ibid., s. 9-10.

[43] SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 355.

[44] GNEIST, R.: *Der Rechtsstaat*. Berlin : Julius Springer, 1872.

[45] GNEIST, R.: *Der Rechtsstaat und die Verwaltungsgerichte in Deutschland*. Berlin : Julius Springer, 1879, s. 33-34.

[46] Pod samosprávou pritom Gneist rozumel výkon osobitných prenesených úloh krajinskej výkonnej moci. Bližšie k tomu pozri aj SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 363, 366.

[47] SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 355.

[48] Pozri GNEIST, R.: *Der Rechtsstaat und die Verwaltungsgerichte in Deutschland*. Berlin : Julius Springer, 1879, s. 280, 287, 332.

[49] GNEIST, R.: *Die preußische Kreis-Ordnung in ihrer Bedeutung für den inneren Ausbau des deutschen Verfassungsstaates*. Berlin : Julius Springer, 1870, s. 200.

[50] Bližšie k tomu SOBOTA, K.: *Das Prinzip Rechtsstaat*. Tübingen : Mohr Siebeck, 1997, s. 369 a nasl.

[51] ŠEJVL, M.: *Idea právního státu v dějinách filozofie*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2014, s. 233.

[52] Bližšie pozri GERBER, C. F.: *Grundzüge eines Systems des deutschen Staatsrechts*. Leipzig : Bernhard Tauchnitz, 1865, s. 19 a nasl. Či prípadne COSTA, P.: *Rule of Law: A Historical Introduction*. In: Costa, P. – Zolo, D. (eds.): *The Rule of Law: History, Theory and Criticism*. Dordrecht : Springer, 2007, s. 95-96. ISBN 978-1-4020-5745-8; GOZZI, G.: *Rechtsstaat and Individual Rights in German Constitutional History*. In: Costa, P. – Zolo, D. (eds.): *The Rule of Law: History, Theory and Criticism*. Dordrecht : Springer, 2007, s. 247-248. ISBN 978-1-4020-5745-8; STOLLEIS, M.: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland 2. Staatlehre und Verwaltungswissenschaft 1800 – 1914*. München : C. H. Beck, 1992, s. 331 a nasl.; ŠEJVL, M.: *Idea právního státu v dějinách filozofie*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2014, s. 234-235.

[53] LABAND, P.: *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches*. Band 1. Tübingen : Mohr, 1876, s. 149.

[54] Pozri GOZZI, G.: *Rechtsstaat and Individual Rights in German Constitutional History*. In: Costa, P. – Zolo, D. (eds.): *The Rule of Law: History, Theory and Criticism*. Dordrecht : Springer, 2007, s. 248. ISBN 978-1-4020-5745-8; STOLLEIS, M.: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland 2. Staatlehre und Verwaltungswissenschaft 1800 – 1914*. München : C. H. Beck, 1992, s. 341 a nasl. ISBN 978-3-406-33061-2; ŠEJVL, M.: *Idea právního státu v dějinách filozofie*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2014, s. 235.

[55] Bližšie pozri ŠEJVL, M.: *Idea právního státu v dějinách filozofie*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2014, s. 235-236.

[56] JELLINEK, J.: *Všeobecná státověda*. Praha : J. Laichter, 1906, s. 387.

[57] Ibid., s. 392.

[58] Ibid., s. 508-509.

[59] Bližšie k tomu pozri napr. KERSTEN, J.: *Georg Jellinek und die klassische Staatslehre*. Tübingen : Mohr Siebeck, 2000, s. 50 a nasl.

[60] Bližšie pozri JELLINEK, G.: *System der subjektiven öffentlichen Rechte*. Tübingen : Mohr, 1892, s. 86 a nasl.

[61] Ibid., s. 103.

[62] Ibid., s. 114 a nasl.

[63] Ibid., s. 124 a nasl.

[64] Ibid., s. 128 a nasl.

[65] Ibid., s. 130 a nasl.

[66] Ibid., s. 136 a nasl.

[67] Porovnaj GOZZI, G.: *Rechtsstaat and Individual Rights in German Constitutional History*. In: Costa, P. – Zolo, D. (eds.): *The Rule of Law: History, Theory and Criticism*. Dordrecht : Springer, 2007, s. 250. ISBN 978-1-4020-5745-8.